Szabolcs Éva – Hegedűs Judit
ELTE, PPK, Neveléstudományi Intézet, Pedagógiatörténeti Tanszék

A gyermekről való gondolkodás differenciálódása a dualizmus korában

A közoktatás dualizmuskori modernizációja megteremtette a néptanítói professziót, és a tanító szakmai tudáselemeinek egyik fontos összetevőjévé vált a gyermekről való gondolkodás és tudás formálódása, differenciálódása. E szakmai tudáskonstrukciós folyamat fejlődése során jól érzékelhető, hogy az érzelmi felelősség megfogalmazásával párhuzamosan megjelentek a témához kapcsolódó új fogalmak, rendszerezési szempontok, és ez már utal arra a tényre, hogy a gyermek, az iskola és az „átlagtól való eltérés" fogalmaihoz kötődő területek emancipálódtak a szakmai nyelvhasználatban.

A gyakorlat professzionalizálódásának másik látható állomása a speciális intézmények létrejötte, ahol egyre tudatosabban törekedtek a pedagógiai, gyógypedagógiai, pedológiai és pszichológiai tudástartalmak beépítésére.

A dualizmuskori pedagógiai sajtóban jól érzékelhető egyfajta kettős gyermekfelfogás párhuzamos jelenléte. Egyrészt a nemzeti ideológiát középpontba helyező, irodalmasított, romantikus gyermekkép az érzelmekre akar hatni. A gyermek itt úgy jelenik meg, mint aki szenved, akinek problémái vannak. Szitó János, a dévai állami tanítóképezde fiatalon elhunyt tanára irataiban a gyermek mint az aggály gyermeke, a fájdalom gyermeke jelenik meg: „A legkülönfélébb természetű fáradságok, gondok, aggodalmak, nélkülözések, lemondások s más áldozatok megszámlálhatatlan seregei állanak mindenik gyermek mögött. Éld át valamely gyermekkel ennek életét az ő legelső sírásától első iskolába meneteléig s tudni fogod, hogy mit tesz felnevelni egy gyermeket." (*Néptanítók Lapja,* 1891, 649.) Ebben a nevelésben pedig központi szerepe van a gondoskodó, a szegényeket és elhagyatottakat felkaroló néptanítónak, akinek munkáját a kertészéhez hasonlítják: „irtjuk a gazt, a hol az burjánzik, de azért nem ebben van a mi munkánk koronája, hanem abban, hogy a szép erények csiráit ültetgetjük növendékeink keblébe, melyek, ha ott megfogamzottak […] gyümölcsöt termeltek." (*Néptanítók Lapja,* 1892, 370.).

Másrészt e költői, érzelmileg telített megfogalmazás mellett egyre határozottabban jelenik meg a szakmaiság a gyermekekről való gondolkodásban: nemcsak sajnálni, hanem tenni is kell ezekért a gyermekekért, és ehhez segítségül kell hívni a tudományokat. Már ekkor beszélnek az iskola és a pedagógusok felelősségének kérdéséről, valamint a pedagógia és gyógypedagógia együttműködéséről. Nagy gondot kell fordítania az iskolának azokra a gyermekekre, akik a szülők számára terhet jelentenek, azaz eltérő bánásmódban szükséges részesíteni őket, be kell őket fogadni az iskolai életbe, hiszen ez a többi gyermekre is pozitív hatást gyakorolna: „Látva a gyermek, hogy tanítója nem dobja el magától talán egyik társuk fogyatékos testvérét, hanem szeretettel foglalkozik vele; ő is hasonlóan tenne. Nem gúnyolná, de sőt támogatná fogyatékos társát. Ez egész életére befolyással lenne. Szelidebb lelkületűvé válnék. Embertársai iránt sokkal elnézőbb lenne. A mások fogyatkozásai, gyengéi nem lennének terhére. Az így befogadott fogyatékos is köny-

nyebben viselné el esetlenségét. Látná, érezné, hogy épérzékű társai nem vetik meg, nem gúnyolják ki stb." (*Magyar Tanítóképző,* 1904, 155–156.)

Tanulmányunkban ennek az összetett tudásegyüttesnek két elemét vizsgáljuk. Korabeli sajtóforrások alapján először az iskolás gyermek alakjának kibontását nézzük meg, majd azt próbáljuk nyomon követni, miként jelent meg a szakmai – gyógypedagógiai, pszichológiai, pedagógiai, szociológiai – tudás a tágabb értelemben vett gyermekvédelem körébe tartozó gyermekekről, nevelésükről. Azt kívánjuk bizonyítani, hogy a gyermekről ebben a korszakban formálódó szakmai tudás egy általános, a gyermek felé forduló attitűd mellett differenciált tudáselemekkel bővült.

Kiindulópontul a korszak igen ismert és szakszerű folyóiratai szolgáltak: elsősorban a *Család és Iskola,* a *Néptanítók Lapja* és a *Magyar Tanítóképző* számait elemeztük. Kutatásunk ebben a fázisban még nem tekinthető szisztematikusnak, csupán elsődleges tájékozódás a sajtóforrások között. Forrásválasztásunkat az indokolta, hogy a gyermekkel kapcsolatos tudástartalomnak ez a differenciálódása – ahogy jeleztük – elsősorban a néptanítói szakma professzionalizálódásához járult hozzá. Az iskolás gyermekről való gondolkodás a népoktatási törvény életbe lépésétől vált láthatóvá. Az „átlagtól eltérő" gyermekkel kapcsolatos gondolkodásmód változásai az 1890-es évektől, a gyermektanulmány hazai megjelenésétől követhetők nyomon. A gyermekről szóló pedagógiai tudás markáns differenciálódása a Magyar Gyermektanulmányi Társaság megalakulását (1906) követően egyre jobban érzékelhető a pedagógiai sajtóban. Erre jó példa a *Magyar Tanítóképző* folyóiratban 1909-ben megjelenő cikksorozat, mely a gyermektanulmányozással kapcsolatban közölt alapvető információkat, illetve kiemelte az átlagtól való eltérés megjelenését is. A gyermektanulmányi szemléletmód hatására nemcsak a „gyermek" általában került a szakmai érdeklődés homlokterébe, hanem növekvő számban jelentek meg olyan írások, tanulmányok, amelyek azokról a gyermekekről szóltak, akik az átlagtól valamilyen szempontból eltérnek. Vizsgálódásunkat az 1914-es évvel befejeztük, hiszen a háború kirobbanása új problémák felvetését jelentette a pedagógiai szaksajtó számára is.

Az iskolás gyermekről való gondolkodás változása

Az 1868-as népiskolai törvény nyomán az elemi népoktatás mennyiségi kiteljesedése figyelhető meg a korszakban; szinte egyenes ívű fejlődésként, sikertörténetként írhatók le a 6–10 éves korosztály iskoláztatása érdekében történtek: a népoktatás tartalmának korszerűsítése, a tanítóképzés mennyiségi növelésére tett erőfeszítések, az oktatás tárgyi feltételeinek bővítése, a modern tanügyi adminisztráció kialakítása, a néptanítók helyzetének javítása (*Mann*, 1993; *Kelemen*, 2002). A korabeli pedagógiai sajtó vitái, a szakemberek és laikusok véleménye, tépelődései azonban ráirányítják figyelmünket arra, hogy mi módon élték meg a kortársak a történész szemével visszatekintve fejlődésként értelmezett folyamatot, milyen volt a társadalmi elfogadottsága az alakuló-formálódó népoktatásnak (vesd össze: *Szabolcs és Mann*, 1997, 3–38.). Ebben a mikrotörténeti közegben tárul fel a gyermekkel kapcsolatos korabeli gondolkodásmód.

A dualizmus gyermekfelfogását számos neveléstörténeti munka vizsgálta (például: *Nóbik*, 2002; *Pukánszky*, 1999, 2005; *Szabolcs*, 1984, 1999). A különböző forrásokra támaszkodó, különböző elméleti, módszertani megközelítéseket alkalmazó írások mindegyike hangsúlyozza, hogy az iskoláztatás elterjedésének fontos szerepe volt a gyermekekkel kapcsolatos nézetek formálódásában; az iskolás gyermek konstruálásában. Ekkortól indult el a népoktatási törvény hatására az a folyamat, amelyben a gyermek tanulói státusza jogilag is megszületett, és a közvélemény is egyre inkább elfogadta, hogy a gyermeknek „iskolában a helye".

Azt feltételezzük, hogy az iskolás gyermekkel kapcsolatos nézetek időben változtak, és a népoktatással szembeni korabeli elvárások, mindenkori történések beágyazottsága határozta meg az iskolába járó gyermekről kialakult képet.

Az 1868-as népiskolai törvényt és elfogadását övező viták sajtóvisszhangja azt mutatta, hogy a kortársak szemében az iskolaügy központi kérdése nem az iskolába járó gyermek volt, hanem az iskolafenntartással, a felekezeti jelleggel összefüggő, számos közjogi gondolatot is felvető problémák (vesd össze: *Szabolcs és Mann*, 1997). A tankötelezettség bevezetése azonban fokozatosan ráirányította a figyelmet arra, hogy az iskolai élet mindennapjaiban élő-tevékenykedő gyermekek ugyanúgy szakmai figyelmet érdemelnek. Megjelent az az elgondolás, hogy a velük kapcsolatos ismeretek, a tankötelezettségnek a gyermekek, a tanulók oldaláról történő diskurzusba emelése szerves része az iskoláról való gondolkodásnak. E gondolkodás irányát jól jelzik a közvetlenül a népiskolai törvény elfogadását követő időszakban megjelent olyan írások, amelyek az iskolás gyermekkel kapcsolatos valamilyen problémára hívták fel a figyelmet. Ezek egy része az iskolai élethez, neveléshez-tanításhoz kapcsolódik.

Az 1868-as népiskolai törvényt és elfogadását övező viták sajtóvisszhangja azt mutatta, hogy a kortársak szemében az iskolaügy központi kérdése nem az iskolába járó gyermek volt, hanem az iskolafenntartással, a felekezeti jelleggel összefüggő, számos közjogi gondolatot is felvető problémák (vesd össze: Szabolcs és Mann, 1997). A tankötelezettség bevezetése azonban fokozatosan ráirányította a figyelmet arra, hogy az iskolai élet mindennapjaiban élő-tevékenykedő gyermekek ugyanúgy szakmai figyelmet érdemelnek.

A *Néptanítók Lapjában* például a kezdő, éppen iskolába lépő gyermekről jelent meg cikk: „A gyermek új pályára lép, mely legtöbbször lényegesen különbözik eddig megszokott élet- és gondolkodásmódjától […] A kezdőknél főleg az a feladat, hogy ők a tanulásra fogékonyabbá tétessenek, hogy kedvök ébredjen a tanulásra, hogy gondolkodásra, öntevékenységre szoktattassanak, de e föladatot csak gyakorlott tanférfiak teljesíthetik biztosan.” (*Néptanítók Lapja,* 1869, 18.) Ugyancsak a *Néptanítók Lapjában* jelent meg egy olyan írás, amely „gyermekisme” címmel arra hívta fel a tanítók figyelmét, hogy tanítványaik megismerése mit jelent és miért szükséges: „A gyermekkeli helyes bánásmódhoz szükséges, hogy a nevelő a gyermek természetét, képességét és vágyait ismerje, és azokat előítélet nélkül megítélhesse…” (*Néptanítók Lapja*, 1869/8, 119.)

Érdekes példája a gyermekről formálódó szakmai diskurzusnak, hogy a korszakban működő népnevelési egyletek alapszabályaiban is megjelent a tanuló mint téma. Itt az iskolába járás tényleges elterjesztése, társadalmi akadályainak megszüntetése kap hangot. A kiskunfélegyházi népoktatási-nevelési egylet alapszabályában a következőket találjuk: „általában teendői közé sorolja: figyelmet fordítani a fölnőttekre, az iskolákra, a tanulókra és a tanitókra…” A tanulókról szóló rész a következőket foglalja magába: „Az egylet teljes erejéből oda működik, hogy körében az iskolaköteles gyermekek az eddigi szabályzatok szerinti évek alatt az iskolákat rendesen látogassák. Hogy pedig ezen elengedhetetlen iskolakötelezettségnek elég tétessék, meg fogja keresni az illető hatóságot, hogy az iskolakötelesek az anyakönyv alkalmazása mellett lelkiismeretes pontossággal összeírassanak. Ha pedig találkoznának szülők […] kik gyermekeiket […] fontos ok nélkül tartják vissza az iskolától, szorgalmazza a városi hatóságnál azok megbüntetését […] hogy a szegény tanulók anyagi akadályok által ne gátoltassanak a rendes iskoláztatásban, ilyeneknek

anyagi erejéhez képest tan-és irószereket, kitelhetőleg ruházatot és élelmi segélyt nyújtand […] ugyancsak a szegény tanulók érdekében oda hatni iparkodik, hogy azok a legegyszerübb kézmű-iparban […] oktatást nyerjenek." (*Néptanítók Lapja*, 1869/9, 132–133.)

A népiskolai törvény életbe lépése után tíz évvel a Kolozsmegyei Tanítóegyesület lapja, a *Család és Iskola* számos olyan írást közölt, amely az iskolába járás fontosságát, előnyeit emeli ki, mintegy győzködve az olvasókat arról, hogy a gyermekek magától értetődő élethelyzete a tanulói állapot. E cikkeket olvasva arra kell gondolnunk, még (10 évvel a népoktatási törvény életbe lépése után!) egyáltalán nem természetes, hogy a gyermek – minden gyermek! – iskolássá, tanulóvá vált. Hogyan lehet tanulóvá tenni a gyerekeket? Melyek az iskolai életben való boldoguláshoz szükséges tulajdonságok? Hogyan lehet ezeket kialakítani? Az iskolába járó gyermek fogalma ekkor még nem vonatkozik minden, a tankötelezettség hatálya alá eső gyermekre, hiszen az írások azt tükrözik, hogy sok még a tennivaló a teljes körű iskoláztatás eléréséig. Mivel a folyóirat célja „a nevelés és az elemi oktatás tekintetében a család, a gyermekkert és a népiskola között összhangzást hozni létre" (*Család és Iskola,* 1875, 1.), ezekre a feltett kérdésekre a választ a családban is kell keresni. Egy cikk arról igyekszik meggyőzni a szülőket didaktikusan előadott buzdítással, hogy „a gyermek taníttatása a legjobb befektetés" (*Család és Iskola,* 1878, 1. 2–3.). A családnak az iskolás gyermek szocializációjában betöltött szerepéről olvashatunk a következő írásban: „…Ha a család befolyása jótékony volt, akkor az iskola a gyermekek szívében már megfogamzott rend-, tisztaság-, szépiránti rokonszenv, erkölcsi és vallásos érzelmeket szíthatja, fejlesztheti, élet- erkölcsi és vallásigazságok alakjában a gyermek teljes tudatára hozhatja. De ha a jó alap meg nem vettetett, akkor – valljuk be őszintén! – az iskola vajmi tehetetlen az erkölcsiségre, vallásosságra, egy szóval a humanizmusra nevelés dolgában…" (*Család és Iskola,* 1878, 7.) Hasonló a következtetése egy másik cikknek, amely a család és iskola együttes személyiségformáló szerepét emeli ki: „Család és iskola azon kettős műhely, mely a leendő embert gyártja. E kettő idomító kezei adnak irányt a leendő embernek…" (*Család és Iskola,* 1878, 8.) Formálódik az a „munkamegosztás", amelyből az iskolás gyermek kívánatos alakja ki fog emelkedni: „A családi és iskolai szellem két egymással ellentétes természetű. Míg az első főleg kedves és játszi eszközökkel, mult által megszentelt szokásokkal, szórakoztató foglalkozással és önfeláldozó szeretettel karolja magához a gyermeket; addig a másik olykor komoly, néha rideg, uj és idegen, de mindig kitartó, ész és értelem feszítő munkával kinálkozik. Egyik inkább a szív, másik az ész tanyája, termőföldje." (*Család és Iskola,* 1878, 9.)

Egy másik írás már a címében is utal arra a problémára, hogy a tanköteles gyerekek iskolába járása nem megoldott: *Hogyan lehetne a tanulók rendes iskolábajárását, és a teljes hatosztályu népiskola bevégzését biztosítani?* (*Család és Iskola,* 1878, 4. 32–34.) Ebben az írásban találkozhatunk azzal a korabeli pedagógiai sajtó szinte egészéből visszaköszönő nézettel, hogy a „szegényebb néposztályok" nem látják be az iskoláztatás szükségességét: „különösen a napszámosok, föld-és kézművesek ma is épp oly rendetlenül és hanyagul járatják – ha ugyan járatják – gyermekeiket az iskolába, mint azelőtt [...] mindenféle kicsinyes és kellően nem igazolható ürügyök alatt igyekeznek kibujni törvényszerű szülői vagy gyámi kötelességük alól." 1868-ban Ballagi Mór a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain ugyanezt a problémát érintette: „A szülék legnagyobb része kenyerét arca verejtékével keresvén, emberi magasb rendeltetéséről mit sem tud, és polgári hivatására is legfelebb akkor gondol, ha nyomott viszonyaitól való megszabadulás […] tétetik neki közel kilátásba […] a szegény, míveletlen ember semmi ösztönt nem érez magában, áldozatot hozni oly célból, hogy gyermekeit a miveltségnek általa nem ismert áldásaiban részesítse […] A míveltség jókora mértéke kivántatik ahoz, hogy az ember a közértelmiség szükségességét érezze, belássa." (*Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1868, 36. 1142.) Ez utóbbi idézet azt jelzi, hogy az iskolás gyermekről szóló diskurzust árnyalja a társadalmi hovatartozás kérdése is. Egy korábbi írásban a dualizmuskori gyer-

mekkép sajtóforrások alapján történő elemzésekor (*Szabolcs*, 1999) érintettük azt a cikkekből kiolvasható törekvést, hogy az ideálisnak tartott gyermek középosztálybeli családban nevelkedik, mert ez a környezet tudja biztosítani azokat a feltételeket, amelyek mind az egyén, mind a társadalom részéről kívánatosak a neveléshez. Továbbgondolva ezt a megállapítást, valószínűleg nem véletlen, hogy az iskolás gyermekre fókuszálva is felmerül a társadalmi rétegződés szempontja, hiszen a gyermekkel szembeni elvárás szülői viselkedéssel szembeni elvárást is jelent, melynek optimális elemeit a korabeli sajtó közvetítette, kívánatos normáknak minősítette, és a polgári, középosztálybeli életmód felé terelte. Az iskolához való pozitív viszony kialakítása ugyanis a polgári nemzetállam egyik alapvető célja volt.

Természetesen a szülővel szembeni elvárások konkrétan is megfogalmazódnak, ahogy azt a *Család és Iskola* írja: „értelmes, jóravaló, helyesen gondolkodó családok örömmel várják [az iskolakezdést], s ha eljött, bizony jóleső bizalommal és meggyőződéssel hozzák gyermekeiket, s adják át az iskolának, azzal a bizalommal, hogy ide jó helyre hozzák, s azzal a meggyőződéssel, hogy az iskola komoly akarattal s őszinte törekvéssel mindent megteszen a gyermekek értelmi- és erkölcsi fejlődésének biztos előhaladására." (*Család és Iskola,* 1878, 17.)

Látható, hogy a tanulóvá válás elemeit kutatva többször ismétlődő elemekre bukkanunk. A gyermek szükségszerű fejlődését az iskola biztosítja, az iskolába járó gyermek fejlődése garantált, különösen, ha a család ezt megfelelő módon – ahogy korábbi idézetekből kitetszett – érzelmileg, a szívre hatva, jó példát mutatva az erkölcsi fejlődéshez, megalapozta. Ehhez az érzelmi alapozású fejlesztéshez járul az iskola racionális természetű munkálkodása: „Ismeretterjesztés, észfejlesztés dolgában az iskola […] fölülmulja a családot…" (*Család és Iskola,* 1878, 7.) A már említett rendszeretet, erkölcsösség további összefüggésekben jelenik meg: „…csak a rend gátló korlátai között érhető el minden nevelés végczélja, az erkölcsi jellemen alapuló önállóság és szabadság." (*Család és Iskola,* 1878, 7.) A polgári világ erényei az iskoláztatással összefüggésben kiemelten szerepelnek. Az iskolás gyermekről való gondolkodás tehát együtt jár azzal, hogy az iskola világát a munka világának racionalitásához, a munkavégzéshez (tanuláshoz) szükséges, elsősorban az értelmi belátáson alapuló rendezettséghez közelítik.

Megfigyelhettük, hogy a népoktatási törvény bevezetése után tíz évvel még mindig elsősorban a hiányosságokat, a problémákat rögzítette a szaksajtó, miközben az iskolás gyermekről való gondolkodás számos eleme is feltárható volt.

Egy újabb időbeli ugrás a törvény születése utáni harmincadik évbe hasonló kettősséget tükröz a pedagógiai sajtóban. Az évforduló jó ok az eredmények számbavételére, de a hiányosságok felemlítésére is. Az iskoláztatás kívánalma ekkor már újabb hangsúlyokkal bővült: társadalmi megítélésének, a nemzet életében betöltött fontos szerepének hangsúlyozására figyelhetünk fel a *Család és Iskola* hasábjain: „…a népiskolai törvény 30-ik évfordulójára jutott […] az igazi nemzeti nevelés rendszerét még máig sem bírták megteremteni." (*Család és Iskola,* 1898, 1.)

Az 1890-es évek végén a hangsúly már nem az iskola elfogadtatásán volt, hanem azon, amit az iskolás lét jelentett a gyermek és környezete számára. A család és az iskola szerepe megszilárdulni látszott a gyermeknevelés teendőinek megosztásában. Egyre természetesebbnek tűnt, hogy a gyermeki lét alaphelyzete a tanulói állapot, amely záloga a gyermek fejlődésének. Ezt elfogadó, optimista várakozást sugall a következő, a tanévkezdésre íródott cikk a *Család és Iskola* című folyóiratban: „…A növendékek vidáman sereglenek az iskolák körül, mintha azon érzet tükröződnék szemeikben, hogy most egy fokkal magasabban állnak az előhaladás létráján, mint tavaly ilyenkor s mint ha azt az elhatározást olvashatnók arczukon, hogy az új iskolai évben újult erővel s szorgalommal fogják teljesíteni tanulói kötelességöket." (*Család és Iskola,* 1898, 13.)

A néptanítóknak szóló tanácsok a gyermekről kialakított képet árnyalták, és egy gyermekcentrikus felfogást, az iskolás gyermeket jónak, ártatlannak tekintő gyermek képét propagálták. Szeretet, melegség, tapintat – ezekkel próbálja a tanító a gyereket formálni. Mind a szülőknek, mind a tanítóknak szóltak azok az írások, amelyek az ártatlan, kiszolgáltatott, gyámolítandó, a jövő letéteményesének tekintett gyermek képét rajzolták meg a *Család és Iskola* hasábjain: „Hányszor lesz szomorú a vidám gyermek az ütlegek s nélkülözések miatt; hányszor keseredik el a szigorú folytonos munka terhe alatt, hányszor áldoznak föl […] hány esetben ölik meg a kedélyt s teszik az ifjat idő előtt mogorva, vén emberré! […] A gyermekeknek tanulniok kell, dolgozzanak és legyenek boldogok és vidámak […] az ifjukor, a tanulás ideje ne nélkülözze a […] vidámságot!" (*Család és Iskola,* 1898, 13.) A gyermekkor idealizálása a retorikai fordulatokban is megmutatkozott a folyóiratban: „A mi világunk az, melynek drágább kincse, tündöklőbb ékszere nincs a gyermeknél […] A gyermeki ártatlanságnál bájosabb adománya nincs a természetnek." (Család *és Iskola,* 1898, 18.) A tanító-tanuló viszonyban azonban megmutatkozott az iskolai hierarchia érzékeltetése is, hiszen például a tanító „parancsol" a gyermekeknek, még ha nem is vezényszóval. Az iskolás gyermekről való gondolkodás változása abban is tetten érhető, hogy egyre inkább megmutatkozik a szakszerűség a folyóirat írásaiban: figyelnek arra, nincs-e túlterhelve a gyermek („érthetetlen akárhány tanítónak az a megfeszített szorgalma, melyet az iskolai év 2–3 utolsó hónapjában kifejt, s mellyel tanítványait is megerőlteti" [*Család és Iskola,* 1898, 7.]), hogyan reagál az osztályzatra („A nyilvános osztályozás még az elégtelen osztályzatot nyert tanulóknak egy részét is serkenti, hát még a jó osztályzatuakat!" [*Család és Iskola,* 1898, 13.]).

Az iskolás gyermek megfelelő nevelésébe a szülőket is be kell vonni, partnernek kell tekinteni. Ahogy a *Néptanítók Lapja* fogalmaz: „A szülőnek tudnia kell, miként alkalmazkodik gyermeke az iskolának erkölcsi alapelveken nyugvó szokásaihoz és szabályaihoz […] az iskolának viszont tudnia kell, minők azok a szokások és elvek […], a melyek a családi életet irányozzák s hogyan alkalmazkodik ahhoz a gyermek?" (*Néptanítók Lapja,* 1898/30, 3–4.)

Az itt bemutatott kép az iskolás gyermekről tehát fontos elvárásokat rögzített, ugyanakkor az is kitetszik ezekből a cikkekből, hogy az iskolás gyermek szinte idealizált leírása egy passzív gyermeket jelenített meg, akivel „történnek" dolgok, és ezek hatására válik olyanná, hogy a társadalmi előírásoknak megfeleljen. Erősödik tehát az iskolás gyermek mint fejlesztendő, a társadalomba beillesztendő egyén képe. Megfigyelhető, hogy az iskolába járó gyermek fogalmának konstruálása nem kívánta meg hangsúlyosan külön a fiúkról-lányokról való gondolkodást. Ez azt is jelenti, hogy nem hús-vér gyermekekről írtak, hanem egy ideáltípusról, amelynek „létrehozása" a család és az iskola, a szülők és a tanítók közös feladata volt.

Azonban a mindennapokban a tanítók nem(csak) az „ideáltípusokkal" találkoztak, hanem az átlagtól eltérő gyermekek csoportjával is. Ez a tapasztalat is hozzájárult ahhoz, hogy a pedagógiai sajtóban egyre nagyobb számban jelentek meg róluk szóló írások.

A gyermekekről való gondolkodás tartalmi differenciálódása

Már az iskolás gyermekről szóló leírások is tartalmaztak arra vonatkozólag információt, hogy mit is értettek az átlagos, egészségesen fejlődő gyermek alatt. A gyermektanulmányozási mozgalom hatására mind a *Néptanítók Lapjában,* mind pedig a *Magyar Tanítóképző* folyóiratban igen sok tanulmány jelent meg a gyermeki fejlődés általános jellemzőiről, a pszichés és fizikai fejlődés főbb állomásairól. Mindez a tudománnyá váló pszichológia által meghatározott normát is jelentett, amelyhez a gyermekek fejlődését viszonyították.

A gyermeki fejlődésre jellemző adatokat felmutató leírások mellett megjelentek a különböző területek vizsgálatára vonatkozó módszertani elemzések (például emlékezés-, fi-

gyelemvizsgálat, felfogásbeli vizsgálatok, szellemi képességek vizsgálata, érzékszervek vizsgálata, fáradtságmérés). A tanulmányokban nemcsak arra tértek ki a szerzők, hogy az egészséges gyermeknél mi a „normális" érték, jellemző, hanem az átlagtól való eltérésre is rámutattak. Kezdetben nem részletezték a probléma kezelését, de ahogy egyrészt erősödött a gyermektanulmányozási mozgalom, másrészt a gyakorlatban lévő tanítók is egyre határozottabban megfogalmazták nehézségeiket, a pedagógusok, pszichológusok és gyógypedagógusok karöltve igyekeztek segítséget nyújtani. E segítségnyújtás egyik szemmel látható jele volt az, hogy a vizsgált korszak végén egyre nagyobb számban jelentek meg a különféle problémákkal kapcsolatos elméleti megközelítések, melyekhez gyakorlati tanácsokat is kapcsoltak a szerzők.

Közkedvelt téma volt az érzékszervi fogyatékosság taglalása. Mind a siket és hallássérült gyermekek nevelésének kérdései, mind pedig a vak gyermekekkel való foglalkozás jellemzői megjelentek a folyóiratokban. A róluk való differenciált gondolkodás abban is megmutatkozik, hogy különbséget tettek a „csak" érzékszervi fogyatékosok, illetve e sérülés mellé párosuló értelmi fogyatékossággal rendelkezők között. Az érzékszervi fogyatékosok mellett az értelmi fogyatékosság értelmezése, okainak feltárása is helyet kapott a Magyar Tanítóképző folyóirat hasábjain. Ezen fogyatékosságok kezelésére egyértelműen a speciális intézményeket tartották megfelelőnek.

Az átlagtól való eltérés problémakörét két oldalról közelítették meg: egyrészt a gyakorlatban megjelent pedagógiai, nevelési problémákkal foglalkoztak a cikkek, másrészt pedig a gyermektanulmányozási mozgalomhoz kapcsolódva ismertettek gyakran külföldi szerzők tollából származó tanulmányokat. E kettősség igen jól megfért egymás mellett: míg a *Néptanítók Lapja* inkább a gyakorlat oldaláról közelítette meg az átlagtól eltérés témáját, addig a *Magyar Tanítóképző* az elméleti oldalt képviselte erőteljesebben.

Arra, hogy minden iskolában, osztályban létezik ilyen gyermek, a *Magyar Tanítóképző* 1914-ben megjelent írása is jól rámutatott: „…minden iskolában, osztályban akadnak: ideges, gyengetehetségű, gyengeelméjű, akaratgyenge, züllésnek induló, érzelgős, bogaras, különcködő, nagyothalló, rövidlátó, hibásbeszédű stb. gyermekek." (*Magyar Tanítóképző,* 1914, 329.) Ez az idézet már arra is utal, hogy az átlagtól eltérő gyerekek közé a mai értelemben vett fogyatékossággal élőket, az erkölcsileg veszélyeztetetteket, a személyiségükben zavart mutató tanulókat sorolták. Nézzünk meg néhány példát az egyes problémára vonatkozóan!

Az egyik leggyakrabban emlegetett kategória a lelki rendellenességek vagy korabeli szóhasználattal élve a „pszichikai abnormitások" voltak. Érdemes kiemelni, hogy ide sorolták nemcsak a magatartás abnormitását (például félénkség, bizalmatlanság, töprengésre való hajlam), hanem az „átlagosság színvonala fölé" emelkedő tehetségeseket is (*Néptanítók Lapja,* 1904, 21.). Ezeken kívül a lelki rendellenességek közé tartoznak „az elmezavarok […] továbbá a gyöngeelméjüség minden fajtája […] óvatos bánásmódot és orvosi megfigyelést követelnek […] A határozottan gyöngeelméjü gyermek nem az iskolába, hanem a hülyék intézetébe való […] kétes esetben a tanító az orvos tanácsát kérje ki. Gyönge tehetségű tanulók iránt mindig nagy elnézéssel kell viseltetnünk, nagyon egyénileg kell velük bánni." (*Néptanítók Lapja,* 1904, 22.)

A tanulmányok között a beszédfogyatékos gyermekek problémáival is foglalkoztak. Már itt is kiemelték azt, hogy a beszédfogyatékosság nem feltétlenül jár együtt az intel-

lektus sérülésével. Pethes János 1899-ben megjelent *A gyermek nyelve* című közleményében felhívta a figyelmet arra, hogy a sérülésnek igen sok fajtája létezik, ebből kifolyólag a velük való bánásmódnak is eltérőnek kell lennie (*Magyar Tanítóképző,* 1899, 277–296.).

Közkedvelt téma volt az érzékszervi fogyatékosság taglalása. Mind a siket és hallássérült gyermekek nevelésének kérdései, mind pedig a vak gyermekekkel való foglalkozás jellemzői megjelentek a folyóiratokban. A róluk való differenciált gondolkodás abban is megmutatkozik, hogy különbséget tettek a „csak" érzékszervi fogyatékosok, illetve e sérülés mellé párosuló értelmi fogyatékossággal rendelkezők között. Az érzékszervi fogyatékosok mellett az értelmi fogyatékosság értelmezése, okainak feltárása is helyet kapott a *Magyar Tanítóképző* folyóirat hasábjain. Ezen fogyatékosságok kezelésére egyértelműen a speciális intézményeket tartották megfelelőnek.

Az áttanulmányozott folyóiratok között csupán egy írást találtunk arra vonatkozólag, hogy a cigány gyermekek is a sokféle gyermekvilág egyikét képviselik az iskola falain belül: „Ki hallott olyat, hogy a czigány gyerek a falu érdemes bírájának fiával egy födél alatt tanulja meg az ábécét." (*Néptanítók Lapja,* 1892, 362.) Mégis erre tett kísérletet egy Sára András nevű tanító, aki a cigány gyermekek szüleinek „egy szép beszéddel magyarázta […] hogy mi lesz gyermekeikből az iskolázás által. E beszéd után az anyák és apák sírva fakadtak, de csalódnak, ki azt hiszi, hogy az öröm csalta ki könnyeiket. Nem bíz az, hanem a keserűség, meg a bosszúság, a purdék fogságba tétele miatt." (*Néptanítók Lapja,* 1892, 363.).

A tanítók és az „átlagtól eltérő gyermekek"

A tanítók és az átlagtól eltérő gyermekek közötti kapcsolatra kettősség volt jellemző. Ahogy azt már korábban is említettük, az írások között számos olyan emlékezést, leírást találtunk, melyek egy-egy karizmatikus, elhivatott pedagógus tollából származtak, ugyanakkor igen komoly kritika is megfogalmazódott bennük az iskolával és a pedagógusokkal, valamint a leendő tanítók felkészítésével kapcsolatban. Az egyik legnagyobb problémaként jelent meg az, hogy a tanítók nem figyelnek a gyermek egészségére az iskolában, amit magyaráztak egyrészt a tanítók lelkiismeretlenségével, másrészt felkészületlenségükkel. Az iskolákkal szembeni kritika nemcsak a már fennálló problémák nem megfelelő kezelésében fogalmazódott meg, de maga az iskola is hozzájárulhat a betegségek kialakulásához: „a túlfeszített agymunka eltörpítheti a testalkatot és gyengíti a szervezetet. Hasonlókép tudjuk, hogy gyermekeink 15–60 százaléka, iskoláink elhagyása előtt, rövidlátó lesz, hogy igen nagy rész, különösen a lányok közül, gerinc-elgörbülést kap; hogy nagyon sok idegessé válik és nem kevés idegrángást (chorea) szerez." (*Magyar Tanítóképző,* 1903, 380.)

Tanulmányok sokasága fogalmazta meg, hogy milyen bánásmódban is kell részesíteni az „átlagtól eltérő" gyermekeket. Általánosan elfogadottá vált az a nézet, miszerint gyengéden, elnézően kell bánni ezekkel a tanulókkal: „Gyönge tehetségű tanulók iránt mindig nagy elnézéssel kell viseltetnünk, nagyon egyénileg kell velük bánni." (*Néptanítók Lapja,* 1904. 07. 21.). Érdekes elemre hívja fel a figyelmet a „részrehajló bánásmóddal" kapcsolatos írások egyike. Quint József szerint ha a tanító „már kedvezni akar valakinek, akkor kedvezzen a szegényebbnek, a mostohább sorsúnak, a tehetségtelennek; a kevésbé csinosnak – akikre úgyis elég keserű perc vár az életben. A sors kegyeltjeihez lehet szigorú, mert azoknak könnyű jól tanulni. […] A sors kegyeltjei mindig többre köteles– ez legyen az eljárásából leszürődő gyakorlati tanulság, melyet a növendékei a példa erejénél fogva magukba szívnak. Részrehajlatlan igazságosság valamennyi iránt – elnézés csak a szükölkődő, a beteges, a gyönge iránt, olyan iránt, aki otthon beteg édesanyját ápolja, kis testvéreit gondozza, vagy nélkülözéssel küzd. Az ilyen részrehajlást az ifjúság

mindig méltányolja; mert igazságérzete csalhatatlan s nagylelkűségre hajlandó." (*Magyar Tanítóképző,* 1908, 129.)

A gyöngéd és elnéző bánásmód mellett a szakmaiságra való törekvés már jól érzékelhető abban az elvárásban, hogy nem elegendő csak odafigyelni a problémával küzdő gyermekre, hanem szükséges a rendellenességek okait kikutatni, „főként pedig bizonyságot szerezni afelől, vajon a szervezet betegségeiből erednek-e vagy sem" (*Néptanítók Lapja,* 1904, 312.), hiszen mindez meghatározza a gyermekkel való további bánásmódot. Az okok feltárása mellett már a dualizmus korában is figyelmet fordítottak a szülővel való kapcsolatra: szükségesnek tartották, hogy a gyermekek otthoni életkörülményeit is feltárják, ugyanakkor az iskola felelősségét is kiemelték: „Az iskola sem nézheti tétlenül, összetett kezekkel azt a lesujtó tényt, hogy tagjainak sorából egyre hullanak a virágok, s akiket ma még vezetünk, viszünk egy kitüzött magasabb cél felé, hogy belőlök a haza hasznos polgárainak számát gyarapítsuk, holnap már lankadnak, lassan de fokozatosan elerőtlenednek" (*Magyar Tanítóképző,* 1904, 301.).

A korabeli tanítóknak talán az egyik leginkább megoldhatatlan problémája volt az agresszív gyerekek kezelése: abban egyetértettek, hogy ha a gyermek a környezet hatására züllött el, akkor ki kell emelni innen, de az „öröklődés útján megterhelt gyermekek eredeti betegsége […] eddig még eredményesen nem volt gyógyítható. […] az ilyen megnehezített nevelésre alkalmas hely: a javítóintézet." (*Néptanítók Lapja,* 1904, 329.). Már ez az idézet is utal arra, hogy az átlagtól eltérő gyermekekkel való foglalkozásnál megjelenik a speciális intézményrendszer, amelynek megismertetését igen fontosnak tartották, legalábbis ezt mutatják a gyógypedagógiai intézményekről, konferenciákról szóló beszámolók, ismertetők: például 1903-ban Verédy Károly tanfelügyelő ismertette a nyomorék gyermekek iskolájában zajló munkát (*Magyar Tanítóképző,* 1903, 582.).

Ahogy azt már említettük, a tanítóképzéssel kapcsolatban is komoly kritikát olvashatunk a folyóiratok hasábjain: „A tanítóképző intézetekben a leendő tanítók kevés vagy épen semmi oktatásban nem részesülnek a beszéd hygienájából és a beszédbeli fogyatkozások mikénti javításáról úgy, hogy a hibás beszédű gyermekek e tekintetben nemcsak a szülői ház, de az iskola részéről is elhanyagoltatnak." (*Néptanítók Lapja,* 1891, 507.) E kedvezőtlen tendencián igyekszik javítani a *Magyar Tanítóképző* folyóirat, amikor magyar és külföldi szerzők által írt – elsősorban a gyógypedagógia témaköréhez kapcsolódó – szakkönyvekről *(1)* recenziókat jelentettek meg. Emellett olyan szakcikkeket is közölt a folyóirat, amelyek – kiemelten a gyermektanulmányozáshoz kapcsolódóan – egy-egy fejlődési jellegzetességet mutattak be külföldi szerzők cikkének felhasználásával. Itt már egyértelműen érzékelhető a szakszerűségre, a tudományos megközelítésre való törekvés, amely – ahogy azt már említettük – a professzionalizálódás egyik állomásaként értelmezhető.

A másik terület, ahol újítást sürgettek, a tanítóképzés volt: itt az általános pedagógiai és gyógypedagógiai ismeretek összekapcsolásának szükségességét hangoztatták arra hivatkozva, hogy a gyógypedagógia az általános pedagógiából ered. Külön érdekes volt az a szemléletmód, miszerint nemcsak a „normális" gyermekekkel való foglalkozáshoz szükséges a gyógypedagógiai tudás, hanem fordítva is: „…abnormis gyermekkel való oktatást csak az kultiválhatja sikerrel, ki a normális gyermekekkel való foglalkozásban járatos." (*Magyar Tanítóképző,* 1904, 151.). A tanítóképzés során – a korabeli szerzők szerint – a tanítójelöltek nem kaptak semmi alapot ahhoz, hogy hogyan kell az iskolában ezeket a gyermekeket tanítani. E kritika következtében jól érzékelhető, hogy megindult egy megújítási törekvés a képzés területén is, amely kiváló bizonyítéka annak, hogy nemcsak a pedagógiai sajtóba, hanem a képzésbe is bekerült az „átlagtól eltérő" gyermekekről való szaktudás.

Áttekintésünkben számos elemét tudtuk felmutatni annak, hogy milyen témakörökkel, részterületekkel, nézőpontokkal bővült, formálódott a gyermekről való szakmai gondol-

kodás. A folyamat eddigi és további nyomon követése a dualizmus korának egyébként jól feltárt és kutatott neveléstörténeti világát tágíthatja egy kevésbé megvilágított irányba.

Jegyzet

(1) Például Vértes O. József (1905): *A gyermekek gyakorlatilag fontosabb szellemi rendellenességei.* Décsi Károly könyvének recenziója; uő (1905): *A gyermeki elme fejlődése és működése.* Ranschburg Pál könyvének recenzálása.

Irodalom

Kelemen Elemér (2002): A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In uő: *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitika a 19–20. századi Magyarországon.* Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum, Budapest. 121–134.

Mann Miklós (1993): *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában.* OPKM, Budapest.

Nóbik Attila (2002): Gyermekek a dualizmus iskolai és családi hatókörében. *Iskolakultúra*, 3. 16–22.

Pukánszky Béla (1999): Felméri Lajos ismeretlen arca – a gyermekkép újszerű vonásai az első kolozsvári pedagógiaprofesszor írásaiban. In Csapó Benő és Vidákovich Tibor (szerk.): *Neveléstudomány az ezredfordulón.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 423–432.

Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben.* (Iskolakultúra könyvek, 28.) Iskolakultúra, Pécs.

Szabolcs Éva (1984): Ideas on middle-class children in an educational periodical in Hungary in 1875–1898. In *Conference papers for the 1st meeting of the International Standing Working Group for the History of Early Childhood Education. University of Bamberg, 248–258.*

Szabolcs Éva – Mann Miklós (1997): *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó 1867–1944.* ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány, Budapest.

Szabolcs Éva (1999): *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868–1898*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

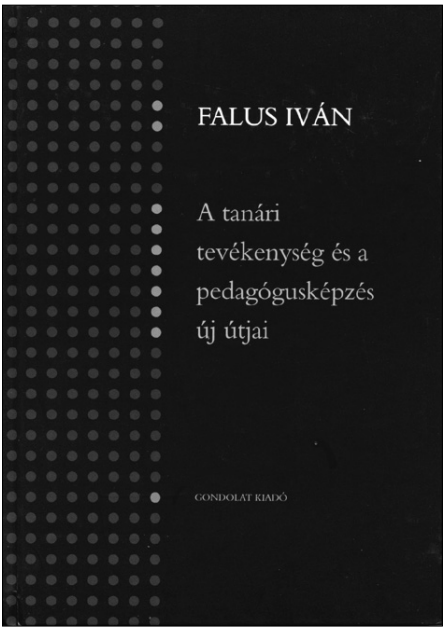

A Gondolat Kiadó könyveiből